

**MARKAZIY OSIYO MADANIY- XO'JALIK
HUDUDLARI TURAR JOYLARIDA ARXEOLOGIK
IZLANISHLAR (JARQO'TON VA TOZABOG'YOP
MADANIYATLARI MISOLIDA)**

*Jumaniyozova Sarvinoz Shodlik qizi, Urganch davlat universiteti
magistranti*

<https://orcid.org/0009-0005-2505-9118>

e-mail:

sarvinozjumaniyozova372@gmail.com

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN
RESIDENTIAL AREAS OF CULTURAL AND
ECONOMIC REGIONS OF CENTRAL ASIA
(BASED ON THE EXAMPLE OF THE JARQO'TON
AND TOZABOG'YO'P CULTURES)**

*Jumaniyozova Sarvinoz Shodlik qizi, Master's Student at Urgench
State University*

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В
ЖИЛЫХ ЗОНАХ КУЛЬТУРНО-
ХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАЙОНОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ
АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ КУЛЬТУР ДЖАРКУТАН И
ТАЗАБАГЯБ)**

*Джуманиязова Сарвиноз Шодлик кызы, магистрант
Ургенчского государственного университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jarqo'ton yodgorligi va Tozabog'yop madaniyatining arxeologik tadqiqotlari tahlil qilingan. Bundan tashqari bronza davrida Markaziy Osiyoda shaharsozlik, metallurgiya, kulolchilik va dehqonchilikning rivojlanishi va jamiyatning iqtisodiy, madaniy va diniy hayoti yoritilgan.

Kalit so'zlar: Jarqo'ton, Tozabog'yop madaniyati, bronza davri, arxeologik tadqiqotlar, shaharsozlik, metallurgiya, kulolchilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, nekropol (qabriston).

Abstract: This article analyzes the archaeological research of the Jarqo'ton site and the Tozabog'yo'p culture. Additionally, it highlights the development of urban planning, metallurgy, pottery, and agriculture in Central Asia during the Bronze Age, as well as the economic, cultural, and religious life of society.

Keywords: Jarqo'ton, Tozabog'yop culture, Bronze Age, archaeological research, urban planning, metallurgy, pottery, agriculture, craftsmanship, necropolis (cemetery).

Аннотация: В данной статье проанализированы археологические исследования памятника Джаркутан и культуры Тазабагяб. Кроме того, освещено развитие градостроительства, металлургии, гончарного дела и земледелия в Центральной Азии в эпоху бронзы, а также экономическая, культурная и религиозная жизнь общества.

Ключевые слова: Жаркутан, культура Тозабагяб, бронзовый век, археологические исследования, градостроительство, металлургия, гончарное дело, земледелие, ремесленное производство, некрополь (кладбище).

KIRISH. Markaziy Osiyo insoniyat tarixida muhim o‘rin tutgan hududlardan biri bo‘lib, u yerda qadimdan turli madaniyatlar, davlatlar va sivilizatsiyalar rivojlangan. Ushbu hududda yashagan qadimgi qabilalar va xalqlarning madaniy merosi bugungi kunda ham o‘zining noyobligi va tarixiy ahamiyati bilan ajralib turadi.

Jarqo‘ton va Tozabog‘yop madaniyatlari Markaziy Osiyoning eng qadimgi va yirik madaniy markazlaridan biri bo‘lib, ularning arxeologik yodgorliklari orqali qadimgi davrlarning turmush tarzi, iqtisodiy faoliyati, diniy e‘tiqodlari va ijtimoiy tuzilmalari haqida qimmatli ma‘lumotlar olish mumkin.

Jarqo‘ton yodgorligi bronza davrining eng qadimgi shahar qoldiqlaridan biri sifatida o‘rganilgan bo‘lib, u shaharning mudofaa tizimi, saroy qoldiqlari, metallurgiya ustaxonalari va ibodatxonalari bilan ajralib turadi. Tozabog‘yop madaniyati esa Qadimgi Xorazm hududida tarqalgan bo‘lib, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan qabilalarning madaniyati sifatida tasvirlangan. Ushbu maqolada ikkala madaniyatning moddiy va ma‘naviy merosi, shuningdek, ularning o‘zaro aloqalari haqida batafsil ma‘lumotlar keltiriladi.

Maqolaning asosiy maqsadi Jarqo‘ton va Tozabog‘yop madaniyatlari orqali Markaziy Osiyoning qadimgi madaniyati va turmush tarzini o‘rganish, shuningdek, ularning mintaqa tarixidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashdan iborat. Bu tadqiqotlar orqali nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Osiyo qit‘asining qadimgi sivilizatsiyalari haqida yangi bilimlar olish mumkin.

ASOSIY QISM. Jarqo‘ton yodgorligi Sherobod daryosining quyi irmog‘i – Bo‘stonsoyda joylashgan. Ushbu yodgorlikda asosan A.A.Asqarov va B.Abdullayevlar tadqiqot ishlarini olib borgan. Xususan, B. Abdullayev 1974-1977-yillarda qazilma ishlarini o‘tkazgan. 3ta arxeologik kompleksga ega bo‘lgan 719 ta mozar ochib o‘rganilgan. Jarqo‘tondagi qazish ishlari jarayonida ko‘plab uy-ro‘zg‘or buyumlari – sopol idishlar, bronza buyumlari va boshqalar orasida granit toshidan yasalgan birinchi tosh omoch hamda suvoqchilik quroli – andava topilgan [3.39-42].

A.A.Asqarovning fikricha, Jarqo‘ton yodgorligi Respublikamiz hududidagi eng qadimgi

shahar qoldig‘i hisoblanadi (maydoni 100 gektardan kam bo‘lmagan). Yodgorlikning bizgacha yetib kelgan tarixiy topografiyasiga ko‘ra, u ikki qismdan iborat: mudofaa devorlari bilan o‘ralgan ko‘handiz va unga tutashib ketgan shahriston maydoni. Ularning janubida, qadimgi ariq izining orqa tomonida, bir necha tabiiy tepaliklarga joylashgan qadimgi nekropol (qabriston) joylashgan[1.45-46].

Shahriston maydonida bir necha katta va kichik hajmdagi tepaliklar kuzatiladi. Ular ustida yotgan sopol parchalari, tosh yorg‘uchoq va boshqa mehnat qurollarining sochilib yotganiga qaraganda, ularning har biri bir urug‘ jamoasiga tegishli uy-joy qoldiqlari yoki ishlab chiqarish obyektlari ekanligidan darak beradi[1.52].

Jarqo‘tondan kulolchilik va bronza metallurgiyasi ishlab chiqarish obyektlari, zargarlik va mehnat qurollari ishlab chiqarish ustaxonalari, paxta va ipak mahsulotlari xomashyosiga asoslangan to‘qimachilikning ashyoviy dalil va qoldiqlari topilgan. Uning 3 gektardan kam bo‘lmagan ko‘handiz (arki a‘lo) maydonidan shahar sardorining (hokimi) monumental saroy qoldiqlari, metall eritish va metallardan mehnat va harbiy qurollar ishlab chiqarish ustaxonasi, uy-joy komplekslari ochib o‘rganilgan. Uning qalin mudofaa devori, qal‘aga kirish darvozasi ochilgan[4.70-71].

Ark maydonining sharqiy qismida jez (bronza) eritish va qayta ishlash bilan bog‘liq hunarmandchilik ustaxonalari aniqlangan. Metallurgiyaga oid bunday ustaxonalar Jarqo‘tonning shahriston hududida ham uchraydi. Ilk shaharning turli hududlaridan bronzadan yasalgan mehnat qurollari, harbiy jihozlar, bezak buyumlari, muhr va tumorlar, shuningdek, ilk davlat ramzlari topilgan. Bu topilmalar Jarqo‘tonda metallurgiya hunarmandchiligining yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Shahar ibodatxonasini qazish jarayonida ham metallga ishlov berish bilan bog‘liq ustaxona aniqlandi. U xo‘jalik va xizmat ko‘rsatish qismi tarkibida joylashgan bo‘lib, bu yerda turli xil mehnat qurollari ishlab chiqarilgan. Ustaxonadan metall eritish uchun ishlatilgan beshta pech qoldiqlari topildi. Ularning devorlari yuqori harorat ta‘sirida shlakka aylanib ketgan bo‘lib, qazilmalar orasida eritish qozonining (tigel) parchalariga ham duch kelindi.

Jarqo‘tonning turar joy hududlarida ham metall eritish pechlari aniqlangan, ammo Ark maydonida ochilgan sex oldingilaridan tubdan farq qilar edi. Bu kashfiyot bronza davri uchun mislsiz yangilik bo‘lib, O‘rta Osiyo arxeologiya tarixida o‘xshashi uchramagan noyob dalil sifatida baholanadi. O‘tmish ajdodlarimizning ishlab chiqarish salohiyatini inobatga olsak, bu hodisa ibtidoiy jamiyat davri uchun ulkan yutuq hisoblanadi.

Jarqo‘ton yodgorligiga tegishli ko‘plab qabrlar arxeologlar tomonidan o‘rganildi. 50 gektarga yaqin xonalar va ularning poli ostidan, xonalarga kirish eshiklari ostonasi ostidan, ayrim xonalarning devorlari ostidan qabrlar ochildi. A.A.Asqarovning yozishicha, islom diniga qadar aholining mavjud an‘anaviy urf-odat va udumlariga ko‘ra, vafot etgan kimsani kafan bilan emas, balki uning hayotlik chog‘ida kiygan bayramona kiyim-boshlari va kasbi-kori bilan bog‘liq mehnat qurollari bilan qo‘shib ko‘mish odati bo‘lgan. Qabila oqsoqoli 50 yoshlardagi erkak bo‘lib, u o‘ng yoni bilan oyoqlari bukilgan holda g‘ujanak qilib yotqizilgan. Uning quloq bo‘shlig‘ida bronza halqa, iyagi yaqinida hukmdorlik belgisi – (jez) asoning zo‘g‘atali bronza nishoni (zo‘g‘atada uning yog‘och dastasidan parcha saqlangan), uning yaqinida 6 ta buyum (bir bo‘lak lazurit tosh, 3 ta tosh qayroqchalar, bronzadan ishlangan porma va bolg‘acha) bir joyda jam edi. Ulardan sal narida bronza xanjar va bronza kosa, marhumning oyoq tomonini 30dan ortiq turli xil sopol idishlardan tashqari, 2ta bronza kosa, surmadon va 2ta to‘g‘nog‘ich egallagan edi. Qabr ashyolarining tarkibi uning hayotlik chog‘ida professional zargar va metallurg bo‘lgani haqida dalolat beradi. Chunki, qabr ayvonidan 3ta arxeologik butun tigel-qozon parchalari topilib, ular ushbu qabrga aloqador o‘spirin mozoriga, sardor shogirdiga tegishli edi. Qabr topilgan xonani qazish vaqtida, deyarli polga yaqin madaniy qatlamdan mergeliy toshidan ishlangan muhr ham topilganini hisobga olsak, ushbu uy-joy kompleksi, jamoa oqsoqoliga tegishli ekanligiga hech bir shubha qolmaydi[4.17].

Shahrison maydonining 6-tepasida dastlabki zardushtiylik e‘tiqodiga mansub monumental ibodatxona aniqlangan. Ushbu ibodatxona Jarqo‘tonning eng baland qismida joylashgan bo‘lib, u shaharning diniy va ijtimoiy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Shahar markazidagi Ark

hududida hukmdorning maxsus qarorgohi joylashgan bo‘lsa, kun botar tomonda monumental otashparast ibodatxonasi, kun chiqar tomonda esa muqaddas sajdagoh mavjud bo‘lgan. O‘rta Osiyodagi boshqa qadimgi yodgorliklar orasida ham shunga o‘xshash diniy markazlar uchraydi, biroq Jarqo‘ton ibodatxonasi ulardan eng mukammal Quyosh ibodatxonasi sifatida ajralib turadi.

A.Asqarovning ta’kidlashicha, shaharning g‘arbiy qismida hukmdor qarorgohi, sharqiy tomonida esa monumental otashparast ibodatxonasining joylashgani shaharsozlik madaniyatining yuqori darajada rivojlanganligini va shaharning diniy hamda ma’muriy markaz sifatida shakllanganligini tasdiqlaydi. Shu sababli, Jarqo‘ton oddiy qishloq yoki qo‘rg‘on emas, balki yirik shahar bo‘lgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Jarqo‘ton bosqichidagi sopol idishlar oldingi bosqichga nisbatan dag‘alroq ishlangan. Oshxona va mehmonlar uchun mo‘ljallangan idishlarning 13 toifasi va 30 ga yaqin turi aniqlangan bo‘lib, ular orasida eng keng tarqalgani konussimon vazalardir. Bundan tashqari, bankasimon va silindrik idishlar ham bu bosqichda oldingiga qaraganda ko‘proq uchraydi. Qo‘lda tayyorlangan idishlar orasida qalin devorli, katta hajmli tovalar, katta qozonlar mavjud. Shuningdek, Jarqo‘ton bosqichiga xos sopol buyumlar ichida marosimlarda qo‘llanilgan kichik idishlar va kiyik shaklidagi kubokchalar ham bor.

Bronza davriga oid yana bir muhim madaniyat – Tozabog‘yop madaniyati qadimgi Xorazmning Tozabog‘yop kanali hududida tarqalgan. 1938-yilda S.P.Tolstov tomonidan aniqlangan ushbu madaniyat keyingi yillarda Quyi Zarafshon, Quyi Qashqadaryo havzalari, Toshkent vohasi, Tojikiston, Surxondaryo va Farg‘ona vodiysida ham o‘rganilgan.

Turli olimlar bu madaniyatni turlicha nomlagan: S.P.Tolstov va M.A.Itina uni Tozabog‘yop madaniyati deb atagan bo‘lsa, B.A.Litvinskiy Farg‘ona vodiysi yodgorliklarini Qayroqqum madaniyati sifatida tasniflagan. A.Asqarov bu madaniyatni Andronovo madaniyatining Tozabog‘yop varianti deb ko‘rsatgan, Yu.A. Zadneprovskiy va N.G.Gorbunova esa uni Andronovo yodgorliklari qatoriga kiritgan.

Tozabog‘yop madaniyatiga oid yodgorliklar, ayniqsa, Amudaryoning Oqchadaryo etaklarida keng tarqalgan. M.A.Itinaning tadqiqotlariga ko‘ra, ushbu madaniyatga tegishli 200ga yaqin manzilgoh

aniqlangan. Bu qabilalar asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lib, yarim yerto'la va chaylalarda yashashgan. Ularning dehqonchilik faoliyati daryo suvi bilan bog'liq bo'lib, vaqt-vaqti bilan ko'chib yurishga majbur bo'lishgan.

Anqa-5 va Qavat-3 manzilgohlaridan jamiyatning moddiy madaniyatiga oid muhim ma'lumotlar topilgan. Ushbu hududlarda topilgan uy-joylar to'g'ri to'rtburchak shaklga ega bo'lib, yarim yerto'la tipida qurilgan va 120-180 m² maydonni egallagan. Uylarda markaziy o'choq joylashgan bo'lib, ular bir necha oiladan iborat patriarxal jamoalar uchun mo'ljallangan.

Ko'kcha-3 qabristoni 1954-yilda aniqlangan bo'lib, bu yerda 100 dan ortiq qabr o'rganilgan. Dafn marosimi turlicha bo'lib, mayitlar yakka yoki juft holda dafn etilgan, tanalari yonboshlab yotqizilgan va boshi g'arbga yo'naltirilgan. Qabrlar yonidan sopol idishlar, bronza mehnat qurollari hamda zeb-ziynatlar topilgan.

Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmi va I ming yillik boshlarida Xorazm va unga yaqin hududlarda Yevroosiyo cho'l chorvador qabilalarining ta'siri sezilgan. Bu davrda ibtidoiy dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan qabilalar yassi tubli xurmacha va bankasimon idishlardan foydalangan. Metallsozlik rivojlanib, bronzadan turli zeb-ziynatlar, mehnat qurollari va harbiy qurollar tayyorlangan.

Janubiy Orolbo'yi hududida Qamishli guruhi madaniyati ajratilgan bo'lib, u Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichi bilan bog'liq. Bu yodgorliklardan taypoq tubli idishlar va metallga ishlov berish hunarmandchiligiga oid ma'lumotlar topilgan. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, bu madaniyat mahalliy Suvyorgan madaniyatining ilk bosqichiga to'g'ri keladi. Bu madaniyat vakillari Amudaryoning quyi oqimi va deltasi hududlarida yashab, sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. So'nggi bosqichda metallsozlik rivojlanib, bronzadan turli buyumlar, jumladan, bir tig'li pichoqlar, ko'zgular, taqinchoqlar tayyorlangan. Metall quyish qoliplari va mayda asbob-uskunalar ham topilgan.

A.A.Itina tadqiqotlariga ko'ra, Xorazm hududida to'laqonli metallsozlik miloddan avvalgi II ming yillik oxiri va I ming yillik boshlarida shakllangan. Janubiy Orolbo'yi hududlariga Andronovo chorvador qabilalari kelib, mahalliy

aholi bilan aralashgan, ammo uzoq muddat yashamagan. Shu sababli, bu hududda yashagan aholining etnik tarkibi miloddan avvalgi II ming yillik ikkinchi yarmida turli xil bo'lgan.

XULOSA. Jarqo'ton va Tozabog'yop madaniyatlari bronza davri Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarining muhim namunalari bo'lib, ular ilk dehqonchilik, hunarmandchilik, metallurgiya va shaharsozlik taraqqiyotini aks ettiradi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida bu hududlarda murakkab ijtimoiy tuzilma shakllangani, aholining mustahkam mudofaa tizimiga ega shaharlarni barpo etgani, metall eritish va kulolchilik singari hunarmandchilik tarmoqlarini rivojlantirgani aniqlandi. Jarqo'tondagi qabrlarning ba'zilaridan topilgan Tozabog'yop tipidagi bronzadan ishlangan brasletlar topilgan. Bu shundan dalolat beradiki qo'shni qabilalar bilan mahalliy aholi o'rtasida etnik va madaniy aloqalar yo'lga qo'yilgan.

Jarqo'ton yodgorligidan topilgan monumental ibodatxona va boshqaruv saroyi bu hududning diniy va siyosiy markaz bo'lganligini ko'rsatadi. Tozabog'yop madaniyatining turar joylari va qabrlaridan topilgan buyumlar esa aholining dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganini hamda qo'shni qabilalar bilan aloqada bo'lganini tasdiqlaydi. Ushbu madaniyatlarning rivojlanishi va o'zaro ta'siri Markaziy Osiyo tarixidagi madaniy almashinuv va taraqqiyot jarayonlarini yoritishda muhim manba hisoblanadi.

Shunday qilib, Jarqo'ton va Tozabog'yop madaniyatlari nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. Ularning o'rganilishi qadimgi jamiyatlarning xo'jalik faoliyati, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy hayoti haqida chuqur tasavvur beradi. Kelgusida ushbu yodgorliklarni chuqur tadqiq qilish, ularning tarixiy ahamiyatini yanada yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аскарлов А. Бронзовый век Южного Узбекистана ... // дис... док.ист.наук. – Москва, 1976. [45-46.52].
2. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
3. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Раскопки могильника Джаркутан (Результаты работ весной 1975 г.) // ИМКУ – Вып.14, – Ташкент, 1978. [39-42].

4. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. – Ташкент, 1983.[17.70-71].
5. A. Asqarov. Qadimgi Turon eneolit, bronza va ilk temir davri sivilizatsiyalar tarixidan lavhalar. Fan. Toshkent, 2023.
6. **Аскарлов, А.А., Ширинов, Т.Ш.** *Ранняя городская культура эпохи бронзы на юге Средней Азии.* Самарканд, 1993.
7. **Bokiev, A., Shaydullaev, A., & Yuldosheva, Z.** *Oks sivilizatsiyasi. Yangi nashr. Toshkent. 2015.*
8. J.Kabirov, A. Sagdullayev. O'rta Osiyo arxeologiyasi. O'qituvchi. Toshkent, 1993.
9. **Ширинов, Т.** *Жанубий Ўзбекистон бронза даври: Илк шаҳар маданияти.* Самарканд, 1993.
10. Итина, А. Тазабагыбская культура Нижнего Хорезма. Москва. 1977.
11. Толстов, С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Изд. Академии наук СССР. Москва, 1948.
12. И.Масимов. Изучение керамических печей эпохи бронзы на поселении Улуг-Депе. Ашгабат, 1972.
13. Саряниди, В.И. (1981). Архитектура и культура Алтын-Депе. Москва: Наука.
14. Кругликова, И.Т., и Саряниди, В.И. (1976). Древняя Бактрия: Материалы Сов.-Афган. археол. экспедиции. Москва: Наука.
15. Массон, В.М., и Ганялин, А.Ф. (1972). Янгикала кладбище и его анализ. Ашхабад: Илм.
16. Массон, В.М. (1976). Мургабская долина и её культура. Ташкент: Фан.
17. Саряниди, В.И. (1967). Улук-Депе и памятники бронзового века Южного Туркменистана. Ашхабад: Илм.
18. Пугаченкова, Г.А. (1969). Сополлитепе и соседние памятники: археологические исследования. Ташкент: Фан, Академия наук Узбекской ССР.
19. Бердимуратов, А. Бронзовый век Средней Азии: к проблеме генезиса городской культуры. Ташкент: Фан. 2010.
20. Виноградов, Н.Б. Поселения и некрополи эпохи бронзы в Средней Азии. Москва: Наука. 1991.

